

Irena Bukowska-Floreńska

Kultura tradycyjna a tożsamość kulturowa społeczności pogranicza

Studia Etnologiczne i Antropologiczne 1, 154-158

1997

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Irena Bukowska-Floreńska

Uniwersytet Śląski
Filia w Cieszynie

Kultura tradycyjna a tożsamość kulturowa społeczności pogranicza

Tożsamość kulturowa każdej społeczności to najprościej ujmując wartość mająca źródło w dziedzictwie kulturowym i społecznym, w inności danej kultury w stosunku do pozostałych. Funkcjonuje ona w świadomości jednostkowej i zbiorowej jako coś, co łączy, a jednocześnie odróżnia. Podstawę tożsamości kulturowej stanowi tradycja, do której jesteśmy przywiązani, która ma znaczenie w identyfikowaniu się z miejscem pochodzenia, środowiskiem, obyczajem, językiem, kulturą.

Etnolodzy i historycy obserwujący procesy kształtujące współczesny obraz życia zbiorowego na różnych obszarach i terenach, odwołując się do podłoża historycznego (tak jak je rozumiał Kazimierz Dobrowolski¹), odwołują się też zwykle do kultury tradycyjnej. Określeniem „kultura tradycyjna” oznaczają zasoby kulturowe przekazywane przede wszystkim ustnie. Przyjmują też, że w kulturach tradycyjnych podstawą transmisji społecznej jest proces wychowawczy polegający na wprowadzeniu kolejnych pokoleń w określony świat materialnych i niematerialnych wartości (enkulturacja). Dokonuje się tu także przez pokaz, przez różnego rodzaju wartości symboliczne, przez zwięzłe formułowanie ustnej wiedzy, często wierszowane, zawierające wątki magiczne, wierzeniowe, dramatyczne. Przejmowanie ich następuje zarówno drogą odbioru słuchowego jak i wzrokowego.

¹ K. D o b r o w o l s k i: *Teoria podłoża historycznego*. W: *Studia z pogranicza historii i socjologii*. Warszawa 1967, s. 7—51.

Czynnikami, które sprzyjały funkcjonowaniu systemu opartego na kulturze tradycyjnej, a za taką uważało się dawną kulturę chłopską bądź plemienną, były względna trwałość osiedlenia się ludzi, wykonywanie zajęć rolniczych wspólnie przez całą rodzinę. Rodzina stanowiła nie tylko wspólnotę biologiczną, lecz także ekonomiczną o ustroju patriarchalnym. Był to system kulturowy, w którym twórcy byli anonimowi, liczył się autorytet ludzi starych, wielkie znaczenie miały wierzenia, zachowania magiczne i religijne, mit grupowej wartości i silna więź społeczna oparta na wzajemnej współzależności i względnie stabilnej tradycji. Kulturę tradycyjną cechował wolny rytm rozwoju i zmian kulturowych, hamowanych wymienionymi czynnikami. Świadomość tożsamości kulturowej członków społeczności w warunkach tej kultury była oczywista.

Załamaniem się tak rozumianej kultury tradycyjnej i jej stopniowy rozpad w warunkach polskich w XIX wieku spowodowały zarówno reformy uwłaszczeniowe, jak i rozwój przemysłu, stwarzające podstawy rozwoju i upowszechnienia się atrakcyjnych dla życia codziennego wytworów cywilizacji technicznej, zmian sposobu i stylu życia, ruchliwość społeczną w poszukiwaniu nowych, lepszych źródeł dochodu, różne wydarzenia społeczno-polityczne powodujące m.in. zmiany granic państwowych i sztuczne rozbitcie społeczności regionalnych. Te oraz wiele innych czynników stanowiły przyczynę narastającego przenikania na wieś, do dawnej kultury tradycyjnej wytworów wymagających wyższej umiejętności technicznej, nowej wiedzy i doświadczenia². Intensywna wymiana handlowa między ośrodkami, konieczność łączenia dawnych zajęć z nowymi (chłoporobotnicy) bądź porzucenie ich w celu podjęcia innych (robotnicy), zmiany podziału ról w systemie ekonomicznym rodziny³, włączenie się w ogólnonarodowy nurt kształcenia się, w system struktur instytucjonalnych, organizacyjnych, wiązanie się z ruchami społecznymi (w tym narodowymi, politycznymi) doprowadziły do zderzenia dawnych wartości kulturowych z nowymi. Dawne urządzenia nie zaspokajały już potrzeb ani młodych generacji, ani starszych, systematycznie przyspieszając proces przemian i tworzenia się pograniczy kulturowych i społecznych.

W świetle tego skrótoowo przedstawionego obrazu zmian tradycyjnej kultury (przede wszystkim kultury ludowej) możemy postawić pytania: Czy kultura tradycyjna rzeczywiście uległa już całkowitemu regresowi? Czy istnieją jeszcze jakiegokolwiek jej przejawy i jaka jest relacja współczesna pomiędzy kulturą tradycyjną a tożsamością kulturową społeczności pogranicza, której kultura jest niejednorodna?

² K. Dobrowolski: *Chłopska kultura tradycyjna*. W: *Studia nad życiem społecznym i kulturą*. Wrocław 1966, s. 76—111.

³ I. Bukowska-Floreńska: *Spoleczno-kulturowe funkcje tradycji w społecznościach industrialnych Górnego Śląska*. Katowice 1987, s. 90—93.

Na podstawie dostępnej wiedzy o kulturowych tradycjach regionalnych, lokalnych i rodzinnych stwierdzamy, że choć wiele wytworów kultury tradycyjnej uległo regresowi (pozostały relikty), to równie wiele funkcjonuje nadal, zwłaszcza w różnych aspektach kultury społecznej i umysłowej (duchowej). Kultura tradycyjna nie jest już — bo nie może być — systemem, natomiast może być i jest kategorią kulturową, której formuła trwania zależy od potrzeb, jakie zaspokaja. Stąd pewne jej przejawy pozostają względnie nie zmienione lub częściowo zmodyfikowane, inne znajdują wtórne zastosowanie, jeszcze inne mają odbicie w tradycyjnej mentalności, w poglądach, postawach i zachowaniach ludzi. W ten sposób są nie tylko podłożem historyczno-kulturowym, będąc pograniczem między przeszłością i terażniejszością, lecz także — istotnym elementem treści kulturowych uczestniczących w kontynuacji tradycji lokalnej, regionalnej, narodowej, zawierając cechy wyróżniające tę tradycję. Te cechy, które są punktem odniesienia dla społecznej świadomości tożsamości kulturowej i społecznej.

W tym miejscu możemy się zająć relacją między kulturą tradycyjną a tożsamością kulturową społeczności pogranicza. Tych społeczności, których systemy kulturowe z natury swej nie są i nie mogą być jednorodne — właściwie nie mogą być nawet określane jako system.

Postawmy wobec tego kolejne pytanie: Jakie zespoły wartości kulturowych, z genetycznego punktu widzenia, w odniesieniu do jakiejś miejscowej, regionalnej, tradycyjnej kultury zawierają kultury pogranicza?

Przede wszystkim jest to zespół wartości wywodzący się z tzw. tradycyjnej kultury ludowej istniejącej w przeszłości, jak już wcześniej powiedziano, jako względnie jednorodny system kulturowy społeczności, zamieszkującej określony teren, gdy jeszcze nie był podzielony granicą administracyjną (na przykład państwową). Ślady tych wartości znaleźć można w miejscowym obyczaju, w zwyczajach i obrzędach, w folklorze słownym i muzycznym, w zachowaniach wierzeniowo-magicznych, w elementach ludowego stroju i jego zdobnictwie, w pożywieniu⁴, a przede wszystkim w tradycyjnym systemie myślenia, często też w normach społeczno-obyczajowych. Choć nierzadko występują współcześnie w formie zmodyfikowanej lub wtórnej, są cechą dawnej, rodzimej specyfiki regionalnej.

Drugi zespół wartości obejmuje elementy przejęte z kultury warstw elitarnych, z których część przetworzono i zaadaptowano do własnych potrzeb. Jednym z przykładów w tradycyjnym stroju góralskim „Trójwsia” beskidzkiego może być koronka.

⁴ Przykładem mogą być wyniki badań przeprowadzone w latach 1990—1994 przez Wiesława Cwinarta nad pożywieniem ludności śląskiej na pograniczu polsko-czeskim (Zaolzie i tereny przygraniczne polskiego Śląska Cieszyńskiego). Zob. W. C w i n a r t: *Kulturowe i społeczne znaczenie pożywienia we współczesnej obrzędowości i zwyczajach rodzinno-dorocznym w wybranych miejscowościach Śląska Cieszyńskiego*. Cieszyn 1995 [praca magisterska, Archiwum Uniwersytetu Śląskiego Filii w Cieszynie].

Trzecim zespołem wartości są elementy obce, przejęte z kultur różnych grup etnicznych wskutek kontaktów społecznych powstałych w wyniku migracji (tzw. importy) czy przejmowane mimo woli w wyniku kontaktów wynikających z bezpośredniego sąsiedztwa — czyli w sytuacji pogranicza i naturalnego przenikania się kultur — zarówno kultur tradycyjnych, jak i zmieniających się współczesnych.

Czwarty zespół wartości stanowią te, które można nazwać elementami kultury własnej mieszkańców pogranicza. Są to wartości powstałe na skutek współistnienia społeczności pogranicza. Wyróżniamy tu nie tylko wzajemne „zapożyczenia” — językowe i kulturowe — ale także tworzone w różnych okresach wartości zaspokajające potrzeby ludności pogranicza, wzajemne kontakty na płaszczyźnie rodzinnej, sąsiedzkiej, zawodowej, administracyjnej i in. Wyróżnia się też podobnie funkcjonujące pogranicza wewnątrzkułturowe i wewnątrzspołeczne⁵.

Na współczesną kulturę społeczności pogranicza składają się w równym stopniu wszystkie cztery zespoły wartości. Niewątpliwie można je wyróżnić (co jest przydatne w różnego rodzaju analizach), trzeba jednak mieć jednocześnie świadomość, że część z nich występuje w każdej współczesnej kulturze. Wartości akceptowane, choć nie wspólnie wytworzone, mogą stać się nową tradycją, do której ludzie odwołują się lub będą się odwoływać.

Świadomość tożsamości kulturowej wśród społeczności pogranicza opiera się w znacznej mierze, zwłaszcza w starszym pokoleniu, na pierwszym zespole wartości. Do niego też wlicza się pamięć społeczną o kulturze i historii narodowej. Można by zatem powiedzieć, że choć tradycyjna kultura (zwłaszcza ludowa) od dawna nie jest już systemem, to w przypadku pogranicza terytorialnego występuje wtórne zastosowanie mechanizmu jej funkcjonowania. Polega to, jak niegdyś, na powrocie do przekazu ustnego, który dotyczy tradycji kulturowej przodków, w tym wiedzy o kulturze ludowej (w przypadku na przykład Białorusi tym samym narodowej), o tradycjach historycznych, korzeniach rodzinnych i narodowych. Przekaz ten dokonuje się w toku życia rodzinnego. Wiele przejawów takiej tradycji utrwała się też w wyniku pokazu. Funkcję takiego przekazu spełniają często zespoły folklorystyczne (choć niemożliwy jest już dziś wierny przekaz autentycznych wartości), amatorskie zespoły teatralne, organizacje społeczno-kulturalne. Zjawisko takie występuje przykładowo na pograniczu polsko-czeskim, polsko-słowackim, polsko-białoruskim, polsko-ukraińskim. Niemalże znaczenie w utrwalaniu tradycji kulturowej mają kontakty rodzinne, towarzyskie, w gronie ludzi tej samej narodowości, kultywujących tradycje regionalne lub narodowe, choćby w formie biesiadowania. Mogą ją utrwalać (i czynią to) placówki szkolnictwa mniejszościowego, prasa, wydawnictwa.

⁵ I. B u k o w s k a - F l o r e ń s k a: *Pogranicze jako kategoria wewnątrzspołeczna i wewnątrzkułturowa*. W: *Pogranicze jako problem kultury*. Red. T. S m o l i ń s k a. Opole 1994, s. 165—173.

Dzięki tym działaniom, osobistemu zaangażowaniu ludzi, dla których rodzime tradycje mają znaczenie, kształtuje się i funkcjonuje właśnie na pograniczach terytorialnych mit grupowej wartości i pewna więź społeczna znajdująca oparcie w świadomości tożsamości kulturowej. Jest to swoista samoobrona przed wynarodowieniem, czemu zagrażają właściwie w równym stopniu sytuacja, w jakiej żyje ludność pogranicza, oraz wpływy cywilizacji technicznej i kultury masowej kraju, w którym zamieszkuje ta ludność. Stąd szczególny pęd do działań o charakterze regionalnym, a nawet w pewnym sensie nacjonalistycznym.

Specyfiką tożsamości kulturowej zróżnicowanych społeczności pogranicza jest łączenie różnych zespołów wartości kulturowych. Mimo zewnętrznej dominaty elementów wytworzonych wspólnie, określanych mianem kultury współczesnej mieszkańców pogranicza — punktem odniesienia dla świadomości tożsamości tych społeczności są kontynuowane świadomie wartości kultury tradycyjnej, którą w tym przypadku trzeba rozumieć szerzej, niż to było niegdyś. Mianowicie jako tradycję regionalną, sięgającą korzeniami w głąb kultury tradycyjnej (bądź przynajmniej jej przejawów) jako kategorii, która bierze istotny udział w takiej identyfikacji kulturowej — regionalnej, jaka w świadomości ludzi kojarzy się z narodową. W tej roli trzeba obserwować jej formy i mechanizm funkcjonowania.